

RODNE (NE)JEDNAKOSTI IZ DEMOGRAFSKE PERSPEKTIVE

Mirjana DEVEDŽIĆ*

Ahoo vozi bicikl. Propisno je obučena u crnu tradicionalnu haljinu i pantalone. Kosa joj je uredno povezana crnom maramom, kako Islam i običaji nalažu. Ona učestvuje u ženskoj biciklističkoj trci. Još dvadesetak žena isto odevenih bori se sa prašnjavom stazom i paklenom vrućinom iranske pustoši. Ahoo, međutim, vodi još jednu borbu. Sve vreme dok traje trka, ona je u iskušenju da li da je prekine. Prvo dolazi muž, a zatim i braća da je odvrate od nedoličnog ponašanja vožnje bicikla. Poruke o tome da je se otac odriče, da je se deca stide, da bruka familiju, ne zaustavljaju Ahoo. Ona uporno okreće pedale vodeći svoju borbu sa kilometrima i sa tradicijom. Njena trka je veoma emocionalna, trka za nezavisnost. Ne zna se da li je Ahoo završila trku.

Ovo je scena iz iranskog omnibus filma režiserke Marzieh Meshkini "Dan kada sam postala žena", koji iz "ženskog ugla" govori o statusu žene u iranskom društvu. Pružajući tri priče o ženama različitih generacija, film se bavi pitanjem šta znači biti žena, kada se postaje žena i ko o tome odlučuje u tradicionalnom islamskom društvu. Šta žena može, a šta sme, koja je njena društvena uloga i koje su granice njenog delovanja, pitanja su koja se najčešće postavljaju kada se govori o patrijarhalnim zajednicama. U takvom društvu marginalna pozicija žena, neznatna moć da odlučuje i priznavanje autoriteta muža i drugih muških srodnika svode autonomiju žena na veoma nizak nivo. Polna pripadnost, ma koliko nelogično zvučalo, predstavlja jedan aspekt socijalnog statusa. Međutim, da li je ovo samo obrazac iz muslimanskih kulturno-civilizacijskih krugova?

Simbolično značenje pojma žena i njena društvena uloga kulturno su oblikovane i istorijski i prostorno zavisne. Izvesna tumačenja govore da je patrijarhat u zapadnim kulturama prevaziđen još pre tri veka, sa ukidanjem feudalne porodice. U tom slučaju, status žena više ne bi bio aktuelan u

* Geografski fakultet, Beograd.

zapadnoj civilizaciji, jer sa prestankom patrijarhata, status žena se transformiše i ukida njihova društvena podređenost. A recidivima prisutnim u tradicionalnim društvima (kao što je iransko, i o čemu govori pasus sa početka ovog rada) takođe predstoje promene koje i Ahoo (junakinja filma) nagoveštava. Pozicija žena u društvu, ipak, ne gubi na aktuelnosti sa modernizacijom i slabljenjem patrijarhata. Naprotiv, sve je prisutnija u javnoj misli razvijenih zemalja. Od izvornih oblika patrijarhata, gde je otac bio taj koji je imao političku moć, došlo se do modernih oblika patrijarhata u kojima pater može biti i neka druga muška individua, a status žena ma koliko u usponu još uvek nije ekvivalentan muškom. Klasična patrijarhalna potčinjenost zamenjena je građanskim ugovornim odnosima.¹ Verovanje u kategorijalne razlike, po kojem su žene "iracionalne, emocionalne, zavisne, iz oblasti privatnog, bliskije prirodnom nego kulturološkom" za razliku od "racionalnih, nezavisnih, javnih i kulturoloških" delovanja muškaraca (McDowell, 1999), konstruisale su žensku inferiornost i dublje su ugrađene u strukturu savremenog društva nego što se naizgled čini. Bourdieu, na primer, ističe da postoji sistemska strategija reprodukcije patrijarhata koja se odvija zahvaljujući mehanizmima: braka, porodice, muškog naslednika i rođaka po muškoj liniji tj. patrilinearnosti. Da se uspostavljeni poredak, sa svim nepravdama, održava veoma lako, da se ne samo prihvata kao sudbinski, već i doživljava kao prirodan (prema Miletić-Stepanović, 2006). To se uklapa u tvrdnje da je patrijarhat univerzalno porodičan. Patrijarhalni poredak, međutim, nije operacionalizovan samo na porodičnom nivou i nivou pojedinih društava. U feminističkoj doktrini se naglašava da je i "zapadno društvo" binarno. Svakodnevni život, socijalne relacije i strukture poduprte su binarnim muško-ženskim kodom, pa svetski sistem, manje ili više, predstavlja globalnu patrijarhalnu zajednicu u kojoj su samo oblici patrijarhata različiti.² Stoga se može reći da je patrijarhat ukinut *de jure*, ali ne i *de facto*. Najjači argument je da ne postoji nijedno poznato društvo u kojem žene kao grupa poseduju moć donošenja odluka o muškarcima. Shodno tome, pozicija žene je i savremeno pitanje, praktično i teorijsko. Polno diferencirane uloge predstavljaju ključnu osovinu socijalnih diferencijacija, podjednako kao klasna, ili rasna i etnička pripadnost.

Socijalni status žena oblikuje i demografska ponašanja, pa kao socijalna determinanta razvitka stanovništva niti je nepoznat, niti je nov. Binarna podela utiče na niz pojava i procesa od kojih mnogi imaju demografske implikacije. Opšte je poznata asimetrija ekonomske aktivnosti muškog i ženskog stanovništva, koja je neposredan izraz dvostrukog društvenog koda.

¹ Teoretičari ugovora posmatraju građanski status, zaposlenje i brak kao predmet ugovora.

² Polemike o terminološkim značenjima patrijarhata, njegovim formama i tumačenjima, nisu predmet ovog rada. Više o tome videti u poglavlju "Patrijarhalne pometnje" u knjizi *Polni ugovor* K. Pateman.

Od posrednih relacija, najviše je elaboriran uticaj pozicije žena u društvu na nivo fertiliteta. Tako je sve do kraja 18. i početka 19. veka, kada je Evropa iskusila revoluciju u vrednosnom smislu, brak bio gotovo nepovrediv, reproduktivni period u odsustvu individualne kontrole rađanja dug, a prosečan broj dece po ženi veliki. One su prvenstveno obavljale funkciju supruga i majki, što je bilo društveno poželjno i opravdano.³ U patrijarhalnim društvima pozicija žene određena je njenim reproduktivnim svojstvima, a rađanje ono što joj obezbeđuje status. Visok fertilitet, stoga, jeste imanentan tradicionalnim društvima.

Demografska tranzicija podrazumeva da sa procesom modernizacije i makroekonomskih transformacija dolazi i do promene statusa žena. Iz faze kada je dominantna uloga žene bila uloga majke, u toku tranzicije stiglo se u fazu kada je ta uloga samo jedna, i svakako nije dominantna. Moderna društva smanjuju nejednakosti između polova. Broj uloga žena se umnožava, pa majčinska dolazi često u koliziju sa drugim. Upravo iz tih kolizija, i dalje postojećih (sofisticiranih) distinkcija muško-ženskih pozicija, izviru nove aktuelnosti, nova poimanja problematike, nove teme, nove demografske implikacije. Stoga, ma koliko pozicija žena i dalje bila najaktuelnija i demografski najsignifikantnija u tradicionalnim društvima, savremeni koncept njene analize ne zanemaruje ni razvijeni svet. Savremeni koncepti analize uticaja socijalnih uloga različitih polova poprimaju i nove kontekste.⁴ Analize se usložnjavaju, detaljnije interpretiraju i otvaraju novo polje demografskih istraživanja.

Pol i rod

Ako je pol osnova socijalnih diferencijacija, da li se on može posmatrati kao samo biološka determinanta? Kakve su razlike između pola kao bio-demografskog obeležja i socijalnog statusa polova kao determinante

³ Woods (1994) zapaža da su pisci Ibsen i Shaw debate o nepovredivosti braka i podređenosti žena učinili mogućim još 1880. i 1890. godine. Ibsenova drama "Kuća lutaka" prvi put je igrana u Kopenhagenu 1879, a u Londonu deset godina kasnije. Glavna junakinja Nora je žena koja se usudila da, protivno društvenim obrascima, a u potrazi za sopstvenom ličnošću, napusti porodicu i svoju poziciju marionete. "Ja sam pre svega ljudsko biće, a ne žena i majka", izgovara Nora, "i ne mogu prihvatiti šta ljudi misle, već moram misliti svojom glavom i pokušati da nađem sopstvene odgovore". Ove "revolucionarne" Ibsenove misli i kreaciju samosvesne žene koja samostalno odlučuje, Bernard Shaw prepoznaje kao načela ideje socijalizma. Esenciju Ibsenovih dela čine, po njemu, pitanja braka i društvene uloge žene. Poruka koju šalje "Kuća lutaka" je da brak nije nepovrediv i da svako treba kao svoju osnovnu dužnost da shvati pronalaženje i realizaciju sebe samog. Junakinja ovog dela simbolizuje ženu novog doba, onu koja osvaja svoju seksualnu, socijalnu i političku slobodu. (Meyer, 1985, Woods, 1994).

⁴ Problematika rodosti je interdisciplinarna i njen domen veoma širok. Discipline koje se bave ovim pitanjem su: pravo, sociologija, kriminalistika, politika, medicina, antropologija, geografija itd. Među njima je, svakako, i demografija.

demografskih procesa? Da bi se odgovorilo na ova pitanja neophodno je definisati terminološke razlike između pola i roda.

Pol je jedno od osnovnih obeležja čoveka, pa samim tim i stanovništva. Na prvi pogled, domeni izučavanja pola su, zbog njegove biološke prirode, vrlo jasni i jednostavni: ljudi se rađaju kao muškarci ili žene, što je određeno njihovim, ne samo anatomskim karakteristikama, već i genetičkim i endokrinološkim. Te razlike su trajne i univerzalne. Posmatrano na globalnom nivou, pol kao biološka determinanta, i polni sastav stanovništva, predstavljaju predmet najuže oblasti demografskih izučavanja. Razlike u demografskim fenomenima sa aspekta pola davno su uočene, pa se obeležje "pol" koristi za specifikaciju analitičkih demografskih pokazatelja. Poremećaji u polnoj strukturi imaju svoje demografske implikacije, jer deluju na sve elemente prirodnog kretanja stanovništva (obim sklopljenih brakova, fertilitet, mortalitet), ali i starosnu i socio-ekonomske strukture stanovništva.

Sve ove posledice ne mogu se pripisati biološkoj prirodi pola. Naprotiv, obeležje pol, stavljeno u društveni kontekst, efektniji je faktor demografskih procesa. Šta znači u jednom društvu biti muškarac ili žena? Da li je ta pozicija univerzalna?

U okviru razvoja ličnosti, razvija se i polni identitet osoba. On je samo jedan od brojnih identiteta, kojih ima onoliko koliko i socijalnih uloga. Međutim, uloga pola je jedna od najvažnijih socijalnih uloga. U najranijem detinjstvu, a u zavisnosti od toga kako socijalna sredina definiše uloge muškaraca i žena, formira se polni identitet (Smiljanić, 1985). Tako se vrlo rano susrećemo sa modelima i rano usvajamo uloge koje "priliče" našem polu, identifikujemo se sa polnim obrascem i izgrađujemo u skladu sa onim što nam društvo govori da je normalno. Na taj način se biološko obeležje podružljava, pa nam razlike, koje su društveno konstituisane i duboko ukorenjene u vekovima izgrađivanu svest, deluju kao prirodne i biološki opravdane.⁵ Socijalna organizacija polnih razlika naziva se rod, mada je u širokoj upotrebi internacionalizovani engleski izraz *gender*.

⁵ Zagovornici "prirodnog" u rodnim nejednakostima među antropolozima iznose da uloge koje su dodeljene muškarcima i ženama postoje u svim društvima i da su bazirane na biološkim razlikama. Ženski poslovi su izuzetno slični širom sveta. Dodatni argument je da su to uloge koje su formirane u vreme dominacije lova, tipično muške aktivnosti koja je bila temelj opstanka tokom najdužeg perioda evolutivne istorije. Period posle lovne privrede je znatno kraći, oko 10 hiljada godina. Odustajanje od tog višemilenijumskog modela moglo bi doneti više štete nego koristi, jer bi uzrokovalo emocionalne napetosti i bolesti.

Nasuprot ovom stavu su antropolozi koji smatraju da su napetosti upravo posledica toga što savremena društva nisu odstupila od onog što se smatra "prirodnim". Suštinska telesna i emocionalna svojstva i muškaraca i žena dopuštaju širok raspon varijacija odnosa i delatnosti. Oni nalaze dokaze u antropološkoj građi koja govori da muško-ženski sistem uloga nije identičan u svim kulturama. Tako su u nekim afričkim plemenima žene mogle biti poglavice. Šamani su u nekim društvima isključivo žene. Pojedina zanimanja se od društva do društva

Raskorak između stvarnih bioloških razlika polova i njihovih društvenih dekodiranja čini da se pitanja roda, zapravo, svode na problem rodnih nejednakosti i diskriminacija. Za razliku od pola, gde se biološke razlike podrazumevaju, rodne uloge su bazirane na *pretpostavljenim* razlikama između muškaraca i žena, na simboličkim konstrukcijama. Rod je društvena, a ne biološka kategorija, pa je samim tim promenljiva.⁶ Na formiranje rodnih uloga deluju istorijski, kulturološki, religiozni, ekonomski, politički, pravni, običajni, i drugi faktori. Od svakog pola se očekuje da ispuni očekivane modele ponašanja, koji variraju u zavisnosti od kulturnog miljea. Predstave o tome šta mogu i treba da rade muškarci, i koje je "normalno" ponašanje žena, veoma su ukorenjene i vekovima stare. Iako u svim društvima postoje razlike između socijalnih uloga muškaraca i žena, one nisu svuda iste, nisu univerzalne. Ipak, globalni stereotip žene uglavnom vezuje za aktivnosti unutar domaćinstva i reproduktivnu ulogu, dok se muškarcu pripisuje ekonomska. On je nosilac društveno značajnijih i ekonomsko produktivnijih zadataka, onaj koji privređuje, izdržava porodicu, odlučuje, i ima moć. Vremenom se broj uloga žene povećava, ali se trošenje ženskih resursa unutar porodice ne smanjuje. Ona postaje i proizvođač, u globalu manje priznat nego muški. Sa razvojem savremenog društva rodne razlike se ublažavaju, dok su u tradicionalnim društvima važeći stereotipi veoma strogi. Svako odstupanje od njih je neuobičajeno, a često je anatemisano i sankcionisano.

Prva faza gender istraživanja bila je bazirana na suprotstavljenosti pojmova pol i rod. Nova faza ima novi pristup. Njega objašnjava navod Scotta (1988) da "ne možemo samo gledati u telo da bismo utemeljili širom sveta potvrđene tvrdnje o muško-ženskim razlikama. ...Pokušaj da se utvrde čisto prirodni atributi jedinki neizbežno je osuđen na neuspeh: sve što se dobija, ako je pokušaj dovoljno dosledan, samo je fiziološki, biološki ili umni entitet, a ne ljudsko biće. Da bi se prirodna bića učinila prepoznatljivim, teoretičari u prirodno stanje krijumčare društvene karakteristike" (prema Pateman, 2001). *Stoga je pojam roda u novijoj upotrebi širi, on se ne pozicionira više kao suprotnost pojmu pol na relaciji biološko-društveno, već ga obuhvata.*

pripisuju različitim polovima. Čak i fizički rad koji je u Africi isključivo muški, u Aziji je poveren ženama (Frild, 1975).

⁶ Zaslužna za konstituisanje pojma rod je Simone de Beauvoir (1949) koja u delu "Drugi pol" iznosi stav da se žene ne rađaju, već stvaraju. Ženom se postaje. Civilizacija je ta koja kreira biće zvano žena, i koje predstavlja nešto između muškarca i evnuha. Veoma je slikovito objašnjenje odnosa pola i roda Linde Nicholson koja pravi paralelu sa odnosom kaput – vešalica. Pol ili polne razlike su osnovni okvir na koji različita društva u različitim istorijskim periodima kače različite kapute, pri čemu je kaput sinonim za socijalna uređenja rodnih karakteristika (prema McDowell, 1999).

U ovom radu se ne polemiše o različitim rodnim režimima, njihovim elementima, političkim aspektima, o oblicima patrijarhata, i različitim kontekstima gender istraživanja. Namera je da se rodni režimi sagledaju iz demografske perspektive, samo u onim fenomenološkim aspektima sa kojima je konekcija neposredna i očigledna, i u kojima su istraživanja i demografska statistika pojasnili relevantnost roda kao demografske determinante. Rodne uloge i nejednakosti se uvažavaju kao faktor demografskog razvitka i kao ključ tumačenja pojedinih demografskih pokazatelja. Putem teorijskih postulata, ali i na određenim primerima o razlikama demografskih pokazatelja za oba pola, ukazaće se i na uticaj rodnih režima na tranzicione procese.

Rodne nejednakosti – ključ tumačenja demografskih procesa i pokazatelja

Uočavanje polne diferencijacije demografskih pojava i procesa je staro koliko i sama disciplina. Pojedine disproporcije objašnjavaju se biološkim zakonitostima, u poslednje vreme sve prisutnijim zahvaljujući ekspanziji biodemografije. No, primeri koji slede otkrivaju da se u pozadini demografskih podataka nesumnjivo kriju rodni režimi. Oni direktno ili indirektno mogu poslužiti kao ključ tumačenja različitih faza procesa demografske tranzicije i različitih strukturnih karakteristika stanovništva.

Uticaj rodnih uloga na tranziciju fertiliteta

Put od visokog ka niskom fertilitetu praćen je različitim stepenom rodnih (ne)jednakosti. Veliki broj rađanja, dugi reproduktivni periodi, odsustvo individualne kontrole rađanja u predtranzicionoj i fazi rane tranzicije, imaju ekvivalent u klišeiranoj majčinsko-supružničkoj roli ženskog roda.

Danas je visok fertilitet ograničen na prostore u kojima su prisutni tradicionalno i religiozno utemeljeni klasični modeli patrijarhata i ženske potčinjenosti. Nizak nivo aktivnosti i obrazovanja žena u takvim zajednicama samo su merljivi pokazatelji njihovog statusa. Žene imaju niži status i autoritet od muškaraca u svim oblastima javnog života. Poseban problem predstavljaju porodični modeli. U njima se "razmenjuje pokornost, neplaćeni rad i seksualne usluge za izdržavanje i zaštitu" (Lerner, 1986), što rezultira nekontraceptivnim modelom visoke reprodukcije.

U zemljama Jugoistočne Azije rodna nejednakost nudi još jedan ključ za razumevanje visokog fertiliteta. Jaka želja za muškim potomstvom predstavlja barijeru programima za planiranje porodice. Prema jednom istraživanju, ukoliko parovi žele najmanje dva sina, moraju u proseku imati

3,9 dece, a ako žele sina i ćerku, prosek se smanjuje na 3 deteta. Primena kontracepcije u visokofertilitetnim zemljama Azije zavisi od polnog sastava već rođene dece, i uvreženih shvatanja o nadmoći muškog potomka. U Nepal u primer, u uzorku od 5902 žene, kontracepciju je koristilo 44% žena koje imaju tri sina, a samo 6% žena koje imaju tri ćerke. Sa opadanjem fertiliteta smanjuje se verovatnoća rođenja sina, pa polne preference imaju sve veće efekte na dalji tok plodnosti. Utiču na usporavanje pada.

Nasuprot tome je nizak fertilitet kao dominantna opcija savremenog građanskog društva. Suprotnost ovih reproduktivnih režima upućuje na zaključak da iza niske reprodukcije stoji i suprotan rodni režim, odnosno veći stepen polne ravnopravnosti. Od kada su žene dobile opciju da mogu da odlučuju o veličini svog potomstva odabrale su da rađaju manje, pa se u prvi mah čini da je niska plodnost konačno ishodište smanjivanja polnih segregacija. U prilog tome da je malobrojno potomstvo, ili čak neradaanje, izraz ženske autonomije i jačanja individualizma, idu i zaključci konferencijskih razmatranja o tranziciji fertiliteta.

Tako je i osnovna teza Konferencije u Kairu bila da padu bračnog fertiliteta prethodi smanjivanje polnih nejednakosti. Suprotan stav izneo je australijski demograf Peter McDonald. Njegova teorija korespondira sa dihotomijom "javnog" patrijarhata (zvanično ukinutog) i "privatnog" (i dalje postojećeg) patrijarhata, javne – muške i porodične – ženske socijalne sfere građanskog društva. Po njemu, veoma nizak fertilitet u razvijenim zemljama je posledica sukoba različitog nivoa rodni jednakosti u "individualno orijentisanim" (self-oriented) socijalnim pozicijama (obrazovanje, tržište rada), s jedne strane, i unutar porodice (family-oriented), sa druge strane. Visok nivo ravnopravnosti žena kao pojedinaca u javnoj sferi (stepen obrazovanja, ekonomska aktivnost), u kombinaciji sa stalno niskim nivoom ravnopravnosti žena kao supruge unutar porodice (u porodičnoj strukturi), znači da će mnogo žena dostići niži nivo fertiliteta nego što su to želele u mladosti. Odakle disproporcija u porodičnim i individualnim, vanporodičnim pozicijama žene? Autor objašnjava da se promene u porodici dešavaju veoma sporo i postepeno, zbog činjenice da je sistem porodice tesno povezan sa konzervativnim institucijama, kao što je religija. Ta veza učvršćuje instituciju porodice kroz idealizovani porodični moral.

Mesto polnih (ne)jednakosti u tranziciji fertiliteta može se posmatrati iz dva ugla. Kod prvog se polazi od stava da je pad fertiliteta u društvu kumulativni rezultat individualnih akcija u sprečavanju rađanja. Uobičajen je u teorijama o tranziciji fertiliteta i svodi se na to da su pojedinci, a ne društvene institucije, "odgovorni" za pad fertiliteta.

Drugi stav je relativno nov u tumačenju tranzicije fertiliteta. U zajednicama sa visokim fertilitetom žene su svoj život posvećivale rađanju i podizanju dece, u skladu sa ulogom koju joj je društvo definisalo. Opadanje fertiliteta znači da se menja priroda društva, da ono više ne posvećuje podjednaku pažnju modelu majke. Zato pad fertiliteta u kontekstu rodni uloga ima sasvim suprotan smer od uvreženog. *Nije manji broj rađanja posledica, već uzrok promenjene pozicije žene u društvu. Prvo dolazi do smanjenja fertiliteta, što onda dovodi do promena socijalnog statusa žena.* Žene u visokofertilitetnim zajednicama rađaju manji broj dece sa nadom da će time nešto promeniti na bolje u ostatku svog života, a ne zbog toga što su se te promene već desile u dotadašnjem životu. Odluku "roditi ili ne roditi", žene donose sagledavajući "posledice" takvog čina na budući život (McDonald, 1996; Mason, 1997).

Govoreći o rodnom režimu u srpskom tranzicionom društvu tokom devedesetih, Marina Blagojević (1997) navodi da kvalitet života žena mnogo više zavisi od roditeljstva, nego kod muškaraca. Ravnoteža između želje da se bude roditelj i da se ne bude *samo* roditelj je veoma krhka. Otpor žena na nivou svakidašnjice nije moguć. Jedini oblik otpora predstavlja nerađanje ili snižavanje fertiliteta, jer se samo tako može redukovati intenzivno trošenje ženskih ljudskih resursa u privatnoj sferi.⁷ Opterećenost žena je u direktnoj korelaciji sa brojem članova domaćinstva. Veći broj dece podrazumeva da se u domaćinstvu troši više energije. Apsurdan podatak, koji je rezultat anketnih istraživanja u našem društvu, jeste da veći broj dece znači i proporcionalno manje (a ne veće) učešće muškaraca. Opterećenost žena nije subjektivna, već objektivna kategorija (Petrović, 1994; Avramov, 1992, prema Blagojević, 1997).

Ovakva tumačenja naglašavaju veoma aktivnu ulogu rodni (ne)jednakosti u tranziciji fertiliteta. Keyfic se slaže da u društvima u kojima žene imaju status približan muškom, fertilitet neizbežno opada do veoma niskog nivoa. Da li jačanje ravnopravnosti nužno rezultira snižavanjem plodnosti? Novija gender istraživanja u građanskim društvima pružaju osnovu za verovanje da još veći stepen rodni jednakosti može preokrenuti nepovoljne trendove fertiliteta u zemljama sa drugom demografskom tranzicijom. U njima je nizak fertilitet posledica nestalnosti veza među parovima, brakova bez dece,

⁷ Porodičnu strukturu u Srbiji tokom 90-ih autorka naziva žrtvujućim mikromatrijarhatom, imenujući tako pojavu da se ženska moć artikuliše prvenstveno u privatnoj sferi, i to kroz ambivalentan proces samožrtvovanja. Unutar porodice žene ostvaruju dominaciju svojim žrtvovanjem. Na taj način one kompenziraju nemoć u javnoj sferi i daju smisao životu. Ali, etika žrtvovanja nije proizvela veći natalitet, jer je žrtvovanje objektivno limitirano psihofizičkim granicama žene. Etika žrtvovanja nalaže preživljavanje rođenih, a nemilosrdno trošenje ženskih resursa je uslov tog preživljavanja. Etika žrtvovanja dobro korelira sa nerađanjem (Blagojević, 1997).

kao i odlaganja početka rađanja. U uslovima relativno visoke individualne ravnopravnosti, mogućnost povećanja fertiliteta leži u postizanju jednakosti unutar porodice. Stoga je rodnost, kao još neuravnotežena pojava, i dalje aktuelna i neretko posmatrana kao ključ za revitalizaciju rađanja.

Redukovanje rodnihi asimetrija, dakle, poprima dva vida relevantna za promene u fertilitetu: prvi, koji utiče na njegovo smanjivanje u društvima sa visokom reprodukcijom, i drugi, koji utiče na povećavanje u nisko-fertilitetnim zajednicama. Dok fazi puta od visokog do niskog fertiliteta odgovara put jačanja prvenstveno obrazovnih i ekonomskih pozicija žene, nova teza je da put od nivoa plodnosti nedovoljne za obnavljanje do nivoa proste reprodukcije pretpostavlja dalje jačanje rodne ravnoteže u porodičnim strukturama.

Rodne uloge – element populacione politike

Gotovo paradoksalno zvuče teze da je i za snižavanje fertiliteta u tradicionalnim, nerazvijenim zemljama, podjednako kao i za podizanje fertiliteta na nivo obnavljanja stanovništva u zemljama sa negativnim prirodnim priraštajem, neophodna veća rodna ravnopravnost. Ove naizgled identične akcije samo pokazuju da operacionalizacija rodne ravnopravnosti na nisku i visoku nije dovoljna. Očito je da postoji veća diverzifikacija rodnihi (ne)jednakosti i u različitim oblastima javnog i privatnog života koja influira demografska ponašanja, a da je uspostavljanje rodne ravnopravnosti još uvek nezavršen proces. Takođe, promene koje se dešavaju, zagovaraju i podstiču na ovom polju zavisne su prostorno i vremenski. Tako se za rodno pitanje može reći da je, mada univerzalno, relativizirano geografskim i istorijskim odrednicama, pa je stoga i veoma specifično i lokalno. Zato je način na koji se rodno pitanje ugrađuje (ako se uopšte ugrađuje) u populacione programe različitih zemalja veoma varijabilan, a pomaci u uspostavljanju jednakosti se različito interpretiraju i ocenjuju.

Rešenje za patrijarhat je zajedničko roditeljstvo. To što žene podižu decu generiše neke duboke, univerzalne polne asimetrije u društvenoj organizaciji roda. Jedno od viđenja u feminističkoj literaturi, poteklo iz sociologizovane psihoanalitičke teorije (Čodorov, 1978, Balbus, 1982, prema Patemen, 1999) je da se patrijarhat i održava upravo zahvaljujući reprodukovanju materinstva, tj. činjenici da se podizanjem dece bave gotovo isključivo žene. Majčinstvo je glorifikovano u religiji, i žene ne samo da se mire sa tim monopolom, već ga doživljavaju kao privilegiju koja im omogućava samoostvarenje. I ostale obaveze u domaćinstvima, koje su u "opisu" ženskog roda, i na kojima počiva opstanak porodica, daju iskrivljenu sliku moći i nezamenljivosti žena u privatnoj sferi. Na taj način žene same postaju čuvari patrijarhata. Međutim, ovakav stav je jednostran. Majčinstvo ne rađa

samo po sebi patrijarhat. Vezivanje žene za porodični život najčešće nije rezultat samoizbora, jer je uključivanje očeva u podizanje dece akcija koja mora biti društveno prihvatljiva, odobrena i pokrenuta. Patrijarhat rađa smisao koji se majčinstvu dodeljuje, i društvo u kojem se majčinstvo po značaju razlikuje od očinstva. Zato u patrijarhalnim društvima populaciona politika nije i ne može biti eksplicitno vezana za uspostavljanje jednakosti u privatnoj sferi.

Sa druge strane, nije slučajno da je upravo u onim zemljama koje slove za najliberalnije, kao Švedskoj na primer, dalja eliminacija rodnih nejednakosti prepoznata kao polazište za rešavanje pojedinih pitanja populacione politike, a sa ciljem podizanja fertiliteta. U liberalnijim sredinama zamena uloga, nepojmljiva u patrijarhalnim sredinama, postaje moguća.

Populacione politike skandinavskih zemalja specifične su po tome što uvažavaju roditeljstvo, a ne samo majčinstvo. U Švedskoj je populaciona politika bila mnogo fleksibilnija nego u ostalim evropskim zemljama. Ona je bila univerzalna i beneficije su omogućene svima, bez obzira na socijalni ili bračni status. U zemlji u kojoj je nivo kohabitacija i vanbračnih rođenja izuzetno veliki (preko 50%), od posebne je važnosti što je populacioni program uvažio tu činjenicu, pa je usmeren ka pojedincima, a ne samo porodicama, koje su najjača uporišta patrijarhata. U ovoj zemlji se velika pažnja posvećuje rodnom jednakostima u svim sferama privatnog i javnog života. Zagovara se stav da "svaka zaposlena žena ima jednaka prava da bude i majka" umesto stava "omogućimo majkama pravo da se zaposle". Time se ne potencira majčinska uloga, već se ona tretira kao jedna od brojnih. Celokupan sistem funkcioniše tako da podstiče žene da rade i zadržavaju svoj posao bez obzira na reprodukciju, a ne da prekidaju aktivnost i ostaju u domaćinstvu zbog brige o deci. Očevima je omogućeno da uzmu od 2 do 13 meseci roditeljskog odsustva i slobodne dane za očeve, kako bi učestvovali u podizanju svoje dece (Devedžić, 2006).

Susedna Norveška prva je 1978. godine donela "Gender Equality Ombud" koji se odnosio i na javni i na privatni sektor. Populaciona politika rodne jednakosti u Norveškoj je promenjena 1990. godine, kada se fokusirala na poziciju očeva. Tako, od 1993. očevi imaju pravo na "očinsku kvotu", odnosno plaćenih mesec dana odsustva u toku prve godine života deteta. Od uvođenja ove kvote broj muškaraca koji su je koristili je za samo godinu dana porastao sa 45 na 70%. Neplaćeno odsustvo za svako dete mogu uzeti oba roditelja. Više od mera koje su programom predviđene, ovom prilikom je potrebno istaći populacionu "ideologiju". Naime, polazne osnove populacione politike su da svi, bez obzira na pol, imaju jednake mogućnosti i prava, jednaku ekonomsku autonomiju, jednake uslove na tržištu rada i za

obrazovanje, i jednaku odgovornosti u roditeljstvu i domaćinstvu (Noem Ravn, 2005).

Sušтина uspešnosti političkih mera za postizanje većeg fertiliteta u skandinavskim zemljama je u tome što je u zapadnom (kapitalističkom) svetu ona unikalna i veoma liberalna. Moglo bi se reći da se po pristupu približava ideologiji bivšeg socijalističkog bloka. Zašto je onda program populacionih mera na severu Evrope dao pozitivne efekte, a na istoku ne? Odgovor je u načinu njenog praktikovanja. Dok u zemljama kao što je naša "gender mere" deluju samo deklarativno, jer se iz kulturoloških razloga retko praktikuje korišćenje beneficija koje država daje očevima, u skandinavskim zemljama one su realno zaživele. Za verovati je da za uspešan ishod ovakvih mera populacione politike mora biti postignut izvestan stepen "socijalne i ekonomske zrelosti društva".

Rod i polni sastav stanovništva

Paralelno sa rodnim ulogama konstruisane su i predstave o "važnosti" određenog pola. Kao rezultat toga javljaju se polne preference. "Koga društvo više voli" demografski je veoma lako ilustrovati. Obim reprodukcije je neretko rukovođen potrebom da se rodi sin. Rađanja se odvijaju sve dok se ne zadovolji željeni polni sastav. Do tog trenutka kontracepcija je neprihvatljiva. Favorizacija muške dece prestaje tek u savremenim društvima, ali je u pojedinim zemljama i dalje nezaobilazna determinanta plodnosti. Ova pojava ima duboke kulturološke korene u Južnoj Aziji. Primeri Indije i Kine, gde preferiranje muškog potomka značajno utiče na polnu strukturu ukupnog stanovništva, u demografiji su etabrirane i detaljno istražene na osnovu raspoloživih podataka.

Raniji načini uticaja rodosti na polni sastav podrazumevali su postnatalnu regulaciju, putem neujednačene brige o deci različitog pola, što je dovelo do povećane smrtnosti devojčica. Favorizacija muške dece prisutna je i danas u nekim sredinama. Femitet umrle odojčadi u Kini je u porastu, sa 0,95 u 1981. na 1,46 u 2000. Veruje se da se u pozadini ovog procesa nalazi infanticid ženske dece (koji je praktikovan i u drugim azijskim zemljama), kao i manja briga o njima. Kada nema polnih diskriminacija stopa smrtnosti muške odojčadi bi trebala da bude 22% veća od ženske, dok je 2000. smrtnost ženske odojčadi u Kini veća za 46% (Attane, 2005). U sredinama u kojima postoji favorizacija muške dece, smrtnost ženskog stanovništva je povećana i u fertilnom razdoblju.

Polni sastav dugo je bio regulisan povećanim mortalitetom žena. Danas se prirodna polna ravnoteža, koja se uspostavlja mehanizmom "polna struktura

živorođenih⁸ – diferencijalni mortalitet", u ovim zemljama narušava polno selektivnim abortusima. Ultrazvučna tehnologija i rano detektovanje pola fetusa stvorili su mogućnost za eliminisanje pravilnosti i predvidivosti polnog sastava. U kineskoj populaciji stopa maskuliniteta živorođenih porasla je u poslednjoj dekadi sa 111 na 117. Iako Južna Koreja, Tajvan i Hong Kong nisu imali "politiku jednog deteta", polni debalansi su bili prisutni i u ovim zemljama. Tako se 1990. u Koreji, kada su u pitanju drugorođenja, na 100 devojčica rađalo 117, a kod rođenja trećeg deteta čak 140 dečaka. Porast udela dečaka u živorođenjima (stopa maskuliniteta od 118) uočen je 2001. godine i u Gruziji, Jermeniji i Azerbejdžanu (Pison, 2004; Leone et al, 2003).

U seoskim sredinama Indije, zbog velikog značaja dečjeg rada, postoje veoma jake polne preference. Osim toga, običaj da devojke moraju obezbediti bogat miraz za udaju, ekonomski je nepodnošljiv za brojno siromašno stanovništvo. Tako, rođenje sina, za razliku od rođenja ćerke, predstavlja ekonomsku sigurnost. Stoga nije čudno da je anketno istraživanje s kraja osamdesetih potvrdilo da su u željenom broju dece, uprkos smanjivanju njihovog broja, i dalje preovlađivali dečaci. Interesantno je da čak ni veće obrazovanje nije menjalo bitnije preferirani polni sastav. Ankete, bez obzira na obrazovanje, iskazivale su da u željenoj veličini potomstva dečaci figuriraju sa 60%. Prvim rezultatima popisa 2001. godine u Indiji evidentiran je polni disbalans dece mlađe od sedam godina od 107,8 dečaka na 100 devojčica. Ova pojava je u usponu. Godine 1991. stopa maskuliniteta je bila 105,8 i pokazuje velike regionalne varijacije. Najveća disproporcija polne strukture je u državi Pendžab, u kojoj je ostvaren porast stope maskuliniteta sa 114,3 na 126,1. Slede Harajana (sa 113,8 na 122,0) i Gudžarat (sa 107,8 na 113,7). Polni sastav poslednje rođene dece u Pendžabu pokazuje da je na 100 devojčica bilo 184 dečaka (217 u periodu 1998-99) i da je tek rođenje sina zaustavilo dalju reprodukciju. Polne preference su tradicionalno veće u severnim nego u južnim državama Indije (Devedžić, 2006).

Uticaj rodnih uloga na tranziciju mortaliteta

Polna diferencijacija mortaliteta se ispoljava kao demografska pravilnost po kojoj je smrtnost muškaraca veća od smrtnosti žena. Samim tim, prosečan životni vek muškaraca je kraći nego kod žena, i to od 2 do 8 godina u proseku. Uzroci neravnoteže traženi su u biološkim predispozicijama vezanim za reproduktivnu sposobnost žena. Naglašavani su, naravno, i bihevioralni elementi, i veća prijemčivost žena za zdrav život i

⁸ Polna konstanta živorođenih od 105 do 107 dečaka na 100 devojčica je rezultat biološkog fenomena.

kooperativnost sa medicinom. Žene obraćaju veću pažnju na svoje telo pa masovnije i radije prihvataju promene u ishrani i kalorijsku redukciju. Takođe su manje sklone rizičnim ponašanjima i navikama. U neposrednijem su kontaktu sa zdravstvenim institucijama, jer one uglavnom brinu o zdravlju svoje dece (Devedžić, 2006). Uprkos tome, razlike u očekivanom trajanju života muškaraca i žena u pojedinim zemljama gotovo da ne postoje, ili su veoma malo izražene kao što je slučaj u Bangladešu i Indiji, gde žene žive duže nepunih godinu dana. U Pakistanu, suprotno biološkim zakonitostima, muškarci duže žive 0,3 godine. Više studija iz Bangladeša potvrđuju polne asimetrije kada je u pitanju zdravstvena zaštita i distribucija hrane (posebno u periodima "gladnih godina"), veću smrtnost devojčica koje imaju sestru, nego onih koje nemaju (Bairagi, 2001).

Demografska tranzicija mortaliteta po mnogima se realizuje borbom majki za zdravlje i život dece. Uspešnost te borbe zavisi od obrazovanja i socijalnog statusa žena, koji su priznat i brojnim istraživanjima potvrđen faktor obaranja mortaliteta. *Status, meren stepenom samostalnosti žena* je i dalje intrigantna tema, jer je veoma važan za suzbijanje mortaliteta čija se tranzicija odvija najsporije – mortaliteta majki i mortaliteta odojčadi.

Istraživanja o demografskim efektima autonomije žena u zemljama trećeg sveta pružaju argumente da veći stepen autonomije žena podrazumeva veću upotrebu zdravstvenih usluga i manji mortalitet dece, odojčadi i majki u fertilnom periodu. Autonomija je kompleksan pojam i u različitim studijama se za nju koriste različiti indikatori, kao što su obrazovni nivo žena ili proporcija žena koje poseduju svojinu. Pokazalo se, međutim, da socio-ekonomske varijable nisu realan indikator, i da mogu dati iskrivljene i nelogične rezultate. Daleko korisniji su direktni pokazatelji koji oslikavaju koliko žene kontrolišu svoj život. Karen Mason je autonomiju žene definisala kao sposobnost da odlučuju o događajima u svom životu čak i kada se muškarac ili druga žena protive njenim željama. Ovakav pristup još jednom potvrđuje da je kontekst rodni uloga, ne bez razloga, jedan od najaktuelnijih u tumačenju prošlih i sadašnjih demografskih ponašanja.

Dobra ilustracija gender pristupa je istraživanje o međuzavisnosti autonomije žena i njihovog zdravstvenog statusa sprovedeno u indijskoj državi Utar Pradeš (Bloom, Yupij, Das Gupta, 2001). U tradicionalnoj severnoj Indiji autonomija se najbolje sagledava kroz poziciju žene unutar porodične strukture i njene relacije sa drugim članovima. Standardni porodični obrazac podrazumeva hijerarhijski autoritet starijeg, autoritet muškaraca, autoritet svekrva. Brakovi su ugovoreni i često je venčanje prvi susret mlade i mladoženje. Status žene se meri njenim reproduktivnim kapacitetima i brojnošću muške dece. Njena svojina posle udaje postaje svojina njenog muža. Sve to marginalizuje njenu poziciju. Pored ovih

kulturoloških obrazaca, demografski pokazatelji Utar Pradeša (iz 1996), najnaseljenije države Indije, drže neslavne rekorde u zemlji. Najveća stopa mortaliteta odojčadi od 100 promila, mortalitet dece od 46 promila, najniža zdravstvena zaštita žena i majki i materinski mortalitet od 600 smrti na 100 hiljada živorođenja samo su neki od njih. Niz demografskih studija iz ovog dela Indije ukazuje da su stvarni pokazatelji veće autonomije žena njihovi češći kontakti sa roditeljskim domom posle udaje, roditeljska moralna i finansijska podrška, kao i život u odvojenom domaćinstvu, a ne sa svekrvom. Stepenn autonomije u istraživanju u Varanasiju sagledavan je sa tri aspekta: koliko žena kontroliše finansije, kolika je njena uloga u donošenju odluka, i kolika joj je sloboda kretanja. Rezultati su otkrili da je glavna determinanta materinskog zdravlja među ženama Varanasija sloboda kretanja i da je ta korelacija nezavisna od socio-ekonomskog statusa. Korišćenje zdravstvene zaštite najviše je vezano za činjenicu da žene mogu da napuste svoje domove kada imaju potrebu, bez obzira da li to rade same, ili u pratnji. Stoga koncept slobode kretanja u ovoj regiji, umesto da reflektuje mogućnost žene da izlazi sama, treba da odražava mogućnost da se kreće gde želi i kada želi. Uticaj slobode kretanja u ovoj populaciji žena bio je jednak uticaju obrazovanja. Ta otkrića podvlače važnost pojedinačnog ispitivanja različitih dimenzija ženske autonomije da bi se razumelo koji specifični faktori utiču na zdravstveni status. Politika usmerena ka njegovom poboljšanju mora da ide dalje od standardnog poboljšanja edukativnih mogućnosti. I ovo istraživanje, kao i brojna druga iz južne Azije, ukazuju da je rešavanje problema visokog materinskog mortaliteta u ublažavanju stroge gender stratifikacije.

Pre dve decenije istraživanja u islamskim zemljama pokazala su da kulturološki obrasci, i njima definisana samostalnost žena, uveliko utiču na zdravlje i mortalitet dece. Stoga, čak i u ekonomski razvijenim islamskim zemljama mortalitet najmlađih može biti veći nego u manje razvijenim neislamskim sredinama (Caldwell, 1986). Caldwell je bio obazriv u tumačenjima kako Islam ograničava žene. Muškarac je "zaštitnik" svoje žene, pa je stoga njeno kretanje i moć odlučivanja, čak i ona o zdravstvenoj negi i ishrani dece, ograničena. Jake polne segregacije posebno su prisutne u zemljama islamskog fundamentalizma.⁹ Ali, novija istraživanja, kao što je poređenje 15 parova islamskih i neislamskih zajednica u Indiji, Maleziji, Filipinima i Tajlandu, destabilizovala su uverenja o strogoj povezanosti ove veroispovesti sa visokim mortalitetom dece. Zaključak, izveden na osnovu analize mortaliteta odojčadi i dece je da veroispovest nije ključna determinanta varijacija, već *način na koji se vera praktikuje u svakodnevnom*

⁹ Pod ideološkim okriljem u Avganistanu se drastično urušavaju prava žena i ova zemlja ima mortalitet odojčadi među najvećim na svetu.

životu od strane pojedinaca, i kako je propagiraju političke vlade (prema Ghuman, 2003). Bitniji od veroispovesti je rodni obrazac zasnovan na tradiciji i tumačenjima religioznih doktrina.

Rodni paradoksi u socio-ekonomskim strukturama stanovništva

Najočiglednije relacije rodnih disproporcija prisutne su u socio-ekonomskim strukturama, ne samo u nerazvijenom delu sveta, već i u zemljama koje važe za moderene i demokratske.

Rodne režime je demografski najlakše dokumentovati putem pokazatelja o obrazovanju. Rodna asimetrija u obrazovanju je izuzetno velika na globalnom nivou. Od ukupnog broja nepismenih u svetu dve trećine su žene. Od 130 miliona dece koja ne idu u školu 60% su ženska deca, od 100 miliona dece koja školu napuštaju 66% su ženskog pola (CEDPA, 1996). Ipak, u ovoj društvenoj strukturi su napravljeni najveći pomaci, a u pojedinim društvima rodne razlike u obrazovanju su izbrisane. To pruža često zamagljenu sliku o ukidanju rodnih razlika, jer obrazovanje je samo jedna oblast u kojoj je smanjivanje disproporcija politički odobreno. Zato je nužno proveriti da li su ovi pomaci praćeni drugim pomacima u poziciji ženskog roda u javnoj i privatnoj sferi.

U UAE je za 20 godina, od 1970. do 1990, procenat pismenih žena porastao sa 7% na 76%. U Egiptu na primer, kohortna analiza obrazovanja (žena rođenih 1974. godine) pokazuje da se ćerke školuju četiri godine duže od svojih majki, a dve godine više od očeva. U odnosu na muževe, međutim, one još uvek imaju oko godinu dana kraće obrazovanje, što znači da se i u novijim generacijama obrazovanju muškaraca pridaje veća pažnja. Neosporno je, međutim, da put emancipacije žena vodi preko povećanja njihovog obrazovanja i smanjivanja polno-obrazovnih disproporcija. Obrazovanje, kao važna demografska determinanta ima neposredne i posredne implikacije na demografski razvitak.

Rapidan, i donekle enigmatičan, pad fertiliteta zabeležen u Iranu, u kojem je stopa ukupnog fertiliteta za samo petnaest godina oborena sa 6,8 na 2,1 iranski demografi pripisuju, između ostalog, porastu obrazovanja žena i mogućnosti njihovog zapošljavanja. U 1976. godini procenat pismenih žena starijih od 6 godina je bio 36%, a samo 17% kod seoskih žena. Dvadeset godina kasnije 74% žena se deklariralo kao pismeno, u selima 62%. Diploma srednje škole pre braka je postala uobičajena za žene iz urbanih regija. U istraživanju sprovedenom među devojkama koje pohađaju srednju školu, 90% njih je izrazilo želju da rade posle sklapanja braka. Ovakve pomake, kao i upotrebu kontracepcije, odobrilo je društvo koje je prepoznalo interes u obaranju fertiliteta. Prihvatanje kontrole je i verski podržano. Ali, filmska priča sa početka ovog članka, govori da je rodna nejednakost u

drugim oblastima života, posebno porodici, još duboko ukorenjena, a majčinstvo imperativ.¹⁰ To korespondira sa teorijom McDonalda o dualitetu pozicije žena u društvu. Pojedine uloge su odobrene, a pojedine anatemisane.

U tranzicionim društvima bivših socijalističkih zemalja, kao što je Srbija, obrazovanje je ne samo evidentno pospešilo društvenu pokretljivost žena naviše, već je i na individualnom nivou imalo neprocenjiv transformacijski potencijal u artikulaciji subjektiviteta i generalnog poboljšanja položaja u porodici ili izvan nje (Blagojević, 2002). Porast obrazovanja žena imao je izuzetan, možda i ključni, značaj za transformaciju njihove društvene pozicije, ali i za promene u demografskim procesima, jer je veći obrazovni nivo pokrenuo nova demografska ponašanja.

Ekonomske strukture pružaju brojne dokaze rodni nejednakosti. Počevši od obima aktivnosti, zaposlenosti, zarada. Najveće rezerve radne snage kriju se u ženskom stanovništvu, a procenat iskorišćenosti ženskog radnog kontingenta u tradicionalističkim društvima je ekstremno mali. U pojedinim zemljama muševi imaju zakonsko pravo da zabrane ženama da rade. No, poseban kuriozitet, izuzetno prisutan u gender istraživanjima, predstavlja ženski neplaćeni rad. Ako se uzmu u obzir aktivnosti koje žene obavljaju u domaćinstvima, slobodno se može reći da one ostvaruju dve trećine radnih sati u svetu, ali je većina tog rada neplaćena, iako one za to vreme proizvode (hranu ili odevne predmete npr.), obavljaju usluge (čišćenje npr.), brinu i neguju druga lica (briga o deci i ostarelim članovima domaćinstva). Kada bi taj rad obavljao neko drugi, a ne supruga, morao bi biti plaćen. Zato postoje uverenja među nekim ekonomistima da društvo zapravo funkcioniše zahvaljujući neplaćenom ženskom radu, da ekonomija počiva na njemu. Tako nam Mišel (1997) daje objašnjenje da rad žena u domaćinstvima predstavlja "nevidljivu proizvodnju" na kojoj se baziralo predindustrijsko, ali i kapitalističko društvo. "Permanentna bazna akumulacija" zasnovana je na "neprodajnoj proizvodnji" koju obavljaju žene u privatnoj sferi i koja predstavlja neophodan uslov akumulacije kapitala u javnoj sferi. Ona vrši reprodukciju snage svih članova porodice, nakon čega je oni iznose na tržište rada i prodaju (Miletić-Stepanović, 2006).

Razmišljajući o rodni disbalansima u socio-ekonomskim strukturama, skloni smo da verujemo da je to model prisutan u nerazvijenim društvima. Rodna statistika pokazuje da u modernim zajednicama postoji mimikrija rodni protivrečnosti. Nedavno objavljena publikacija *Žene i muškarci u Srbiji*, na inicijativu Saveta za ravnopravnost polova Vlade Republike Srbije, daje uvid u rodnu statistiku. Rodne asimetrije prisutne su i u našem društvu.

¹⁰ Sa druge strane, postojanje veoma izražene feminističke struje u iranskoj kinematografiji šalje signale da pokret za rodnu ravnopravnost u Iranskom društvu nije nepoznanica.

U svim sektorima delatnosti na 100 aktivnih muškaraca koji obavljaju zanimanje je 73 žena. Poznato je da postoje tzv. ženske delatnosti, odnosno one u kojima je ženska radna snaga brojnija. Takve su: finansijsko posredovanje u kojem prema popisu 2002. godine stopa feminiteta zaposlenih iznosi 209, zdravstvo i socijalni rad sa stopom feminiteta 328, obrazovanje (stopa 189), ugostiteljstvo (109). Međutim, kada su u pitanju zarade, ovakve relacije nisu zadržane. Jedine delatnosti u kojima žene zarađuju više od suprotnog pola su građevinarstvo (106%) i obrazovanje (123%), u kojem je broj zaposlenih žena skoro dvostuko veći, pa je disproporcija u korist žena smanjena kada je u pitanja nadoknada za rad. U zdravstvu prosečna zarada žena iznosi manje od 90% zarade muškaraca, u finansijskom poslovanju čak 83%. Sigurno da se neke od asimetrija mogu objasniti većim prisustvom ženske manje kvalifikovane i manje plaćene radne snage, ali to nije jedini mehanizam rodnog režima. Drugi mehanizam je raspoređivanje muškaraca na rukovodeća i bolje plaćena radna mesta, čak i u delatnostima sa dominacijom ženske radne snage. Drastičniji primer rodnih disproporcija prisutan je u zemljama gde su žene manje plaćene za isti, ili sličan rad. Među njima su one koje važe za najdemokratskije.

Rodne nejednakosti ogledaju se i u sektoru vlasništva. Prema podacima UN, pre četvrt veka žene su obavljale dve trećine radnih sati u svetu (plaćenog i neplaćenog rada), zarađivale 10% svetskog dohotka, a posedovale 1% privatnog vlasništva na zemlji. Običajni patrilinarni sistem nasleđivanja u mnogim zemljama je ozakonjen, pa je imovina isključivo vlasništvo muškaraca. Kako demografija nema načina za potpunu kvantifikaciju svojinskih odnosa, moguće je režim vlasništva sagledati posredno putem demografski dostupnih podataka o nosiocima domaćinstava. U Srbiji, žene su nosioci samo 27% domaćinstava. U strukturi domaćinstava (čiji su nosioci žene) prema veličini, najzastupljenija su jednočlana (47,0%), dvočlana (23,2%) i tročlana (14,4%) domaćinstva. Starosni sastav žena nosioca pokazuje da kod jednočlanih domaćinstava dominiraju staračka, jer 74,7% čine žene starije od 60 godina, od kojih je verovatno (hipoteza koju treba proveriti) većina stekla status nosioca tek sa udovištvom. Još jedna hipoteza je da u dvočlanim domaćinstvima kojima rukovode žene preovlađuju samohrane majke, s obzirom da se najmanje muško-ženske disproporcije u ovoj veličini domaćinstava javljaju kod starosne grupe 25-44 godine. Rodna asimetrija nosioca domaćinstava, ako se isključe jednočlana domaćinstva u kojima jedino dominiraju žene (ž-63,3% : m-36,7%), i to zbog dužeg životnog veka, u svim drugim veličinskim kategorijama je u korist muškaraca. Tako je odnos muško-ženskih nosioca u dvočlanim domaćinstvima 74,8% : 25,2%, tročlanim 79,7% : 20,3%, dok u kategoriji domaćinstava sa šest, sedam i osam članova muškarci su nosioci u više od 90% slučajeva.

Strukture nosioca domaćinstava po polu, ukrštene sa njihovim starosnim sastavom i veličinom domaćinstava, simbolički oslikavaju predstavu o muško-ženskim ulogama, o tome ko rukovodi, ko poseduje, ko je odgovoran, o etabliranosti patrijarhalnih obrazaca. Posebnu dimenziju dobijaju ako se domaćinstvu ne pride na samo demografski način, već se uvaži i njegova socijalna dimenzija, po kojoj ono predstavlja rezervoar resursa. Među njima i ekonomski moćnog ženskog neplaćenog rada, čiji je nosilac, zvanično, najčešće muškarac.

Mesto demografije u izučavanju rodni nejednakosti

Demografija, kao nauka koja se bavi kvantifikacijom određenih pojava u stanovništvu i koja "operiše sa velikim brojevima", nudi eksplicitne dokaze muško-ženskih diferencijacija. Na taj način daje najbolju potvrdu globalnosti rodni nejednakosti, i dugoročnosti patrijarhalnog nasleđa. Osim toga, demografija, kroz komparativnu analizu demografskog razvitka različitih društava, omogućava sagledavanje uticaja rodni režima i efekata promena unutar njih. Može se reći da je, stoga, demografija nezamenljiva na makro analitičkom nivou rodni (svet, različite države, selo-grad, stari-mladi). To je specificira u odnosu na druge discipline koje izučavaju rodniost.

Rodniost je u demografiji najčešće operacionalizovana u izrazu "pozicija žene u društvu". S obzirom da su kulturološki faktori izuzetno bitni za demografski razvitak, a socijalni status žena jedan od njihovih reprezentata, on često figurira u klasičnim i savremenim tumačenjima demografskih procesa. Ova sintagma, međutim, u demografiji tek u poslednje vreme doživljava veću diverzifikaciju, približavajući se onoj koja je u najnovijoj upotrebi u izučavanju rodniosti nekih drugih disciplina. Naime, status žene u društvu danas se najčešće posmatra kroz sledeće kategorije: obrazovanje žena, ekonomska pozicija žena, žensko zdravlje, nasilje nad ženama i učešće u odlučivanju. U izučavanju prve tri kategorije demografija ima velikog udela. Pomaci u njima se dokumentuju lako merljivim pokazateljima¹¹ o obrazovnoj strukturi, različitim ekonomskim strukturama, materinskom mortalitetu, dok su podaci o poziciji u zanimanju komplementarni poslednjoj kategoriji. Ali, ovim se ne iscrpljuje mogućnost interpretiranja statusnih transformacija i njihovih demografskih implikacija. Poziciju žena u društvu oslikavaju i uključenost u javni život, relacije sa muškim članovima porodice i društva, svojinski odnosi, nivo samostalnosti, sloboda govora i delovanja na javnim mestima, i mnogi drugi demografski nemerljivi pokazatelji. I, mada i dalje demografija iziskuje kvantitativnu aparaturu, otvaraju se novi putevi konekcije demografije i rodniosti. Pri tom je važno naglasiti da to nudi samo

¹¹ Ukoliko u zemljama postoji razvijena statistika i dobar obuhvat stanovništva.

demografija shvaćena kao multidisciplinarna nauka, a ne formalna disciplina, i da odrednice rodnog režima prvenstveno imaju kvalitativna obeležja. Sa razvojem kvalitativnih metoda demografija se još više približava ovoj problematici, te rodnost u savremenijem poimanju postaje sve aktuelnije demografsko pitanje. Kvalitativnim istraživanjima demografiji postaje dostupniji sektor "privatnog" u kojem su rodne asimetrije naizraženije.

Za aspekt rodnosti u demografiji jedni će reći da je pomodan, drugi da je samo novi izraz za jedan oblik modernizacije koja uslovljava tranzicione procese. Nejednak tempo odvijanja tranzicije omogućava da je danas podjednako interesantno uočiti prilično ogoljen uticaj rodni segregacija na demografski razvitak u patrijarhalnim društvima, kao i prepoznati ga u demografskim odrednicama savremenih građanskih društava. I u oba slučaja ga uvažiti u pokušaju uravnoteženja populacionog razvoja. Status nije samo objektivna socijalna kategorija, već se ona transponuje u socio-psihološke faktore, što joj daje subjektivnu dimenziju, izuzetno važnu za tokove plodnosti. Aktuelnost ove problematike je nesumnjiva i u visokofertilitetnim i niskofertilitetnim zajednicama.

Važnost rodnog pitanja u demografiji očigledna je u programima univerzitetskih studija iz demografije i razmeni naučne misli na konferencijama o stanovništvu. Većina univerziteta koja pretenduje da formira savremene i aktuelne studije uključila je "gender" kurseve u demografske programe. Gotovo da nema američkog univerziteta bez predmeta koji se odnose na rodnost,¹² a rodno pitanje zaživelo je i na evropskim univerzitetima i demografskim institutima, uključujući i tradicionalnije sredine, kao što je Turska. Univerzitetske ženske studije postoje i u Africi, dok su u Srbiji prisutne samo u alternativnoj obrazovnoj mreži.¹³

Pitanje rodni uloga je danas jedna od najaktuelnijih istraživačkih tema.¹⁴ Sa tog aspekta se preispituje čitava istorija, daju se nova tumačenja. Oblasti u

¹² Među njima su: Pensilvanija, Olbani, Čikago, Kornel, Prinston, Zapadni Ontario, Mizuri, Picburg, i drugi.

¹³ Aktuelnost rodnog pitanja prepoznala je i Vlada Republike Srbije. Tako je formiran Savet za ravnopravnost polova i Odbor za ravnopravnost polova kao skupštinsko telo. Rezultat njihovog rada je Zakon o ravnopravnosti polova. Srbija poslednja u regionu (posle Crne Gore i Albanije) donosi ovaj zakon. U novim univerzitetskim programima koji se usaglašavaju sa Bolonjskom deklaracijom, pojavljuju se i kursevi o rodnosti. On je predviđen i na Studijskoj grupi za demografiju Geografskog fakulteta u Beogradu.

¹⁴ Rodnost kao naučnu disciplinu argumentuje veliki broj međunarodni naučni časopisa. U konzorcijumu biblioteka Srbije za objedinjenu nabavku (KOBSON) pod kategorijom "women studies" evidentirano je više od 20 međunarodni časopisa. Više o tome videti na sajtu KOBSON-a.

kojima se potvrđuje postojanje *gender gap* (procep) su raznovrsne. Od sredine devedesetih, tačnije od Internacionalne konferencije o stanovništvu i razvoju održane u Kairu 1994, čija je centralna tema bila uticaj rodni uloga na demografski razvitak, i posebno Konferencije o pravima žena i ženske dece u Pekingu 1995. godine, rodne nejednakosti postaju prioritetna oblast demografskih istraživanja, gotovo nezaobilazne na međunarodnim konferencijama. Pekinška konferencija je bila četvrta konferencija o ženama. Prethodne tri su održane u Meksiko Sitiju (1975), Kopenhagenu (1980) i Najrobiju (1985).

Koliko je dug put do uspostavljanja rodni jednakosti?

Novinski članak iz američkog časopisa iz 1955. godine daje detaljna uputstva kako postati idealna žena, uz preporuku da "dobra žena uvek zna gde joj je mesto". Samo dve godine kasnije, 1957, na Novom Zelandu, zemlji koja je prva dala pravo glasa ženama, vođena je javna kampanja o rodnoj ravnopravnosti. Jedna od parola bila je: "Ista plata za isti posao". Ni pola veka kasnije ovakav stav nije prihvaćen svuda. Put ka rodnoj ravnopravnosti je očito dug.

U stručnoj literaturi se duboka ukorenjenost patrijarhalnog i rodni nejednakosti objašnjava postojanjem ambigviteta, odnosno stanjem u kojem pojedinci – akteri održavanja rodni režima, nisu svesni postojećih protivrečnosti. Njihov najčešći odgovor u diskusijama o rodni ulogama i asimetrijama je da su one "prirodne" i "normalne". Pri tome bi "prirodno" verovatno trebalo tumačiti kao "biološki uslovljeno", kao argument koji "ruši sve pred sobom" iako društvo već odavno ne funkcioniše po fiziološkim principima, a "normalno" kao nešto što ne odudara od uobičajenog. Stereotipi se teško napuštaju i često rukovode ponašanjima i emocijama. Stoga je senzitivnost javnosti i pojedinaca za probleme rodne nejednakosti vrlo niska.

Još uvek važeća podela na javno-muško i porodično-žensko navodi se kao ključna za održavanje patrijarhalni vrednosti i podele rodni uloga. Ideologija porodičnog života po kojoj žene treba da ulažu sve svoje fizičke i emocionalne kapacitete, žrtvuju se, brinu o nemoćnima, i to bez satisfakcije (ili zarad lažne glorifikacije "nezamenjive ženske ruke") vrlo je jaka i prisutna, manje ili više, u gotovo svim društvima. Razbijanje porodičnih rodni stereotipa je, čini se, poslednja, ali i najteža prepreka na putu ka uspostavljanju rodni ravnopravnosti. I dok se pojedina građanska društva približavaju cilju, pred drugima je dug i težak put, neizvesan kao i, poslužimo se simbolikom iranskog filma, trka koju vodi Ahoo. Tako je, na početku 21. veka, demografija i dalje u službi detektovanja dimenzija rodni nejednakosti. Možda će nas, još uvek dalek rodni balans uvesti jednom u nove demografske režime i tokove.

Literatura

- ATTANE, I. (2005). "Chinese Population Challenges: Fewer Girls, More Old People", *Population & Societies*, (Pariz), No. 416.
- BAIRAGI, R. (2001). "Effects of Sex Preference on Contraceptive Use, Abortion and Fertility in Matlab, Bangladesh", *International Family Planning Perspectives* (New York), Vol. 27, Iss. 3.
- BLOOM, S., D. YUPIJ, M. DAS GUPTA (2001). "Dimensions of Women's Autonomy and the Influence on Maternal Health Care Utilization in a North Indian City", *Demography*, (Washington), Vol. 38, Iss. 1.
- BLAGOJEVIĆ, M. (1997). *Roditeljstvo i fertilitet – Srbija devedesetih* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta)
- BLAGOJEVIĆ, M. (2002). "Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000: urođjavanje cene haosa", *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta).
- CEDPA (1996). "Gender Equity – Concepts and Tools for Development", (Washington: The Centre for Development and Population Activities), online.
- DEVEDŽIĆ, M. (2006). *O prirodnom kretanju stanovništva* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva).
- FRIDL, E. (1975). *Women and Men: An Anthropologist's View* (New York: Holt, Rinehart and Winston).
- GHUMAN, S. (2003). "Women's Autonomy and Child Survival: A Comparison of Muslims and non-Muslims in Four Asian Countries", *Demography*, (Washington), Vol. 40, Iss. 3.
- LERNER, G. (1986). *The Creation of Patriarchy* (New York: Oxford University Press).
- MASON OPPENHEIM, K. (1997). "Explaining Fertility Transition" *Demography* (Washington), vol. 34, iss. 4.
- MILETIĆ-STEPANOVIĆ, V. (2006). *Nasilje nad ženama u Srbiji na razmeđu milenijuma* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta).
- McDOVEL, L. (1999). *Gender, Identity and Place, Understanding Feminist Geographies* (Minneapolis: University of Minnesota Press).
- McDONALD, P. (1996). "Gender Equity in Theories of Fertility Transition" Demography Program (Australian National University), online.
- McDONALD, P. (2000). "Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility", *Journal of Population Research*, Vol. 17, No 1.
- NOEM RAVN, M. (2005). "A Matter of Free Choice? Some Structural and Cultural Influences on the Decision to Have or Not to Have Children in Norway", *Barren States, the Population Implosion in Europe* (Oxford – New York: BERG).

- PATEMAN, K. (2001). *Polni ugovor* (Beograd: Feministička 94).
- PISON, G. (2004). "Fewer Births, But a Boy at All Costs: Selective Female Abortion in Asia", *Population & Societies*, (Paris), no. 404.
- SCOTT, J. (1988). *Gender and the Politics of History* (New York: Columbia University Press).
- SMILJANIĆ, V. (1985). "Razvoj polnog identiteta", *Psihologija* (Beograd), god. XVIII, br. 3/4.
- WOODS, R. (1994). "Historical Models and Their Uses in Demography: Three Examples", *Population Dynamics in Europe – Current Issues in Population Geography*, Netherlands Geographical Studies 173, (Utrecht: Royal Netherlands Geographical Society, Department of Geography, University of Utrecht).
- LEONE, T., Z. MATTHEWS, J. DALLA ZUANNA (2003). "Impact and Determinants of Sex Preferences in Nepal", *International Family Planning Perspectives*, No. 29/2.

Mirjana Devedžić

Rodne (ne)jednakosti iz demografske perspektive

Re z i m e

U radu se polazi od sintagme "pozicija žene u društvu", koja se u demografiji uvažava kao važan kulturološki faktor demografskog razvitka i tranzicionih promena. Ukazuje se na kvalitativne pomake u ženskom statusu i istovremeno otkriva aktuelnost ovog pitanja, ne samo u tradicionalnim, već i modernim građanskim društvima. Sa druge strane, objašnjava se značenje pola kao biodemografske determinante i uvodi pojam roda koji prethodnim pojmovima daje novu dimenziju i integriše ih. Rodni režimi, koji podrazumevaju podređenost žena u javnim i privatnim socijalnim strukturama, sagledavaju se iz demografske perspektive, samo u onim fenomenološkim aspektima koji se mogu podržati demografskim istraživanjima, teorijom i analizama. Tako se prati značaj jačanja rodnih ravnopravnosti za tranziciju fertiliteta i mortaliteta, sagledava uticaj rodnosti na polni sastav stanovništva u južnoazijskim zemljama, a rodnost se koristi i kao ključ tumačenja pojedinih socio-ekonomskih struktura. Takođe se ističe da uspostavljanje rodne ravnopravnosti postaje relevantan element populacione politike. Niz primera o demografskim pojavama iz različitih društava, u čijoj se pozadini nalaze rodni režimi, ilustruju globalnost patrijarhalnog poretka. U radu se iznose pojedini teorijski postulati o rodnim nejednakostima, nalazi njihova konekcija sa demografskim ponašanjima i demografskim pokazateljima. Na kraju se sumira kakvo je mesto demografije u istraživanju rodnih (ne)jednakosti, i kakvu nam perspektivu o načinu i brzini uspostavljanja rodne ravnopravnosti ona nudi. Demografija se prikazuje kao disciplina koja ima nezamenljivo mesto u ispitivanju rodnih nejednakosti, prvenstveno na globalnom nivou. Sa razvojem kvalitativnih metoda u demografiji i njenim poimanjem kao multidisciplinarnе nauke, demografija postaje još bliskija problematici "ženskog pitanja".

Ključne reči: *demografija, rodne nejednakosti*

Mirjana Devedžić

Gender Inequalities from the Demographic Perspective

S u m m a r y

The paper analyzes the meaning of the phrase "the woman's status in the society" that is recognized in demography as an important cultural factor of demographic development and transitional changes. The analysis indicates qualitative shifts in the woman's status and simultaneously reveals its importance at present, not only in traditional, but also in modern and developed societies. On the other hand, it explains the importance of sex as a biodemographic determinant, and introduces the concept of gender that sheds another light on the concepts of sex and woman's status in the society and integrates them. Gender regimes that subsume the inferiority of women in public and private social structures are examined from demographic perspective, albeit only in those phenomenological aspects that can be supported by demographic research, theories, and analyses. To this end, the paper analyzes the effects of strengthening gender equalities on the fertility and mortality transitions, the gender's impact on the population distribution by sex in South Asian countries, and highlights the key role of gender in interpreting certain social and economic structures. It also stresses the establishing of gender equality as an important element of population policies. The global dimension of the patriarchal society is illustrated through a series of examples of demographic phenomena from various societies. Gender regimes underlie all of these phenomena. The paper puts forward certain theoretical hypotheses about gender inequalities, and finds their connections with demographic behaviors and demographic indicators. Finally, it summarizes the role of demography in gender (in)equality research and the demographic perspective of the way and the speed the demographic equality is being established. Demography is seen as an irreplaceable discipline in examining gender inequalities, especially at the global level. With the advance of qualitative methods in demography and with its multidisciplinary nature, demography gets closer and closer to the field of "woman issues".

Key words: *demography, gender inequalities*